

Türkiye'de Şehirleşme Hareketleri ve Şehirler*

Dr. Talip Yücel

Ülkeler coğrafyası Doçenti

(BİRİNCİ MAKALE)

Avrupa, XIX. yüzyıla gelinceye kadar bir ziraat memleketi olma vasfını muhafaza etmekteydi. Ziraatın yanbaşıında, elverişli mahallerdeki gruplaşmaların önemi ne olursa olsun, daha çok millî sınırlar dahilindeki halkın değişik ihtiyaçlarına cevap verebilen el sanatları gelişmişti. Nüfusun büyük ekseriyeti, bu yüzden, kırlarda, sakinleri birkaç yüzü pek de aşmayan küçük köylerde yaşamaktaydı. Münakaleye elverişli, müdafaası kolay yerleri seçen; ziraî çevrenin mahallî pazarı; sosyal ve kültürel faaliyetlerin merkezi olan şehirler de tenhaydı. Zamanın ünlü idare ve kültür şehirlerinden Paris, Londra 750.000; Amsterdam, Viyana, Roma ancak 100.000 - 200.000 nüfusu barındırmaktaydı¹.

Asırlardır devam eden bir tekâmülün gerçekleştirebildiği bu muvazene, tohumları XVIII yüzyılda atılan ve ilk meyvelerini XIX. asrı takiben vermeye başlayan modern sanayi inkılâbı ile bozulmaya yüz tuttu. Batı Avrupadan doğup bütün dünyaya yayılan bu endüstrileşmenin önderliğini İngiltere yaptı. Bu memlekette, dokuma sanaii ile başlayan fakat çok geçmeden diğer sanai kollarına sirayet eden "sanaileşme hareketlerinin" bir varlık olarak kendini göstermesi, Fransa ile İngiltere arasındaki 1815 savaşından sonradır². Almanya'ya XIX. yüzyıl ile birlikte giren mo-

* Ankara Üniversitesi Coğrafya Enstitüsünün 5 Mart 1959 tarihli kollokyomunda anlatılmıştır.

¹ Van Valkenburg (S), Held (C. C). Europe (second edition p. 202 - 203) New-York, 1952.

² Pounds (N. J. G). Europe and the Mediterranean, (p. 124) London, 1953.

dern sanaileşme hareketleri, 1849 yılını takiben münâkale imkânlarının artmasıyla ilgili olarak hızlanmış ise de, memleketin demografik çehresi, 1870 den sonraki devrede teessüs etmiştir³. Fransada hâdisenin daha geç, 1890'ı takiben hızlandığı muhakkak⁴.

El sanatlarının yerini dolduran modern sanai, eskisinden çok farklı olarak, ham maddelerin vardığı limanlara; büyük mikyasta da maden cevheri ve kömür havzalarına yerleşti. O havzalar ki, toprakların verimsizliği yüzünden sanai inkılâbına gelinceye kadar, ziraatle geçinen halkın iltifatına bir türlü mazhar olmadığından dolayı ıssızdı. Bu تنها alanlarda her gün biraz daha gelişmekte olan sanaiin nasıl bir işçi sıkıntısı içinde kıvrandığını tasavvur etmek zor değildir. Bereket versin ki, modern sanai vasi kırlarda, bu bakımdan oldukça müsait bir zemin buldu. Bir kısım halk darlıktan kurtulmak; çoğu daha müreffeh bir istikbale kavuşmak; nihayet bir kısmı da şehir hayatının cazibesine kapılarak, sanai merkezlerinden gelen ısrarlı ve cazip teklifleri reddetmediler. Böylece sanaileşme yolundaki her memleket için er veya geç mukadder olan hâdise: Kırlardan yeni sanai merkezlerine büyük mikyasta ilk göç hareketleri başladı.

İki asıra yakın bir zamandan beri, bu memleketlerde, önceleri şahıslara ferdî fişler doldurtmak⁵, sonraları modern usuller kullanmak suretiyle yapılmış sayımlar, bize, bu olayların demografik sonuçlarını yakından takip etmek fırsatını vermektedir. Bu maksat için, mümkün mertebe güvenilir kaynaklardan faydalanmak suretiyle, vücutte getirdiğim 1 numaralı tablô üzerinde fazla söz söylemeyi lüzumsuz bulmaktayım. Zira bu rakkamların, mânalarını da beraberlerinde taşıdıklarına kaniyim. Yalnız, köy ve şehir nüfuslarına ait %50 nisbeti üzerine dikkatlerinizi çekmek istiyorum. Tahmin edeceğiniz gibi bu nisbet, fonksiyonları ve özellikleri itibariyle farklı iki nüfus zümresinin sayıca eşitliğini ifade etmektedir. İngiltere bu dengeye 1851 de ulaşmış; Almanya da aynı dili konuşan; fakat yekdiğerinden siyasî sınırlar, gümrük duvarlarıyla ayrılan devletlerin Alman birliği uğruna birleştiği, bu

³ Beaujeu-Garnier (J). Géographie de la population (Tome: 1, p. 147) Paris, 1956.

⁴ Demangeon (A). La France (Géogr. Univ. Tome VI, II em. partie; p. 654) Paris, 1948.

⁵ Halbwaacks (M). Çevirenler: Aybar (C), İnan (S). İçtimai morfoloji (Baş. Vek. İstatistik Um. Müd. Negr.: No. 228, Tetk. Seri No. 102, s. 38) Ankara, 1943.

suretle memleketin muhtelif yerlerine dağılmış yeraltı servetlerinin tek elden işletilmeğe başlandığı 1871'i takiben⁶, 1871-1911 arası; yeteri kadar kömürü olmayan Fransa ise çok sonraları, Birinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda varmıştır.

İNGİLTERE

Yıllar	Köylü nüfusu	Şehirli Nüfusu %
1770	80	20
1851	50	50
1871	38,2	61,8
1911	22	78
1946	19	81
1948	16,2	83,8

ALMANYA		
1871	62,2	37,4
1911	33,3	61,7
1939	30,1	69,9
1950	28,9	71,1
FRANSA		
1790	79	21
1846	75,6	24,4
1851	74,5	25,5
1871	68,9	31,1
1911	55,8	44,2
1926	50,9	49,1
1936	48,5	51,5
1946	45,4	54,6

Tablo: I

İbrenin, böylece, şehirde oturanlar lehine seyre başlamasının neticeleri ne olmuştur? Küçük ve orta büyüklükteki şehirlerin alanları genişlemeden sakinlerinin sayısı mı artmıştır, yoksa bu nüfus muhaceretinden daha çok büyük şehirler mi faydalanmıştır? Vakıalar, ekseriya büyük şehirlere yönelmiş bir göç hareketinin vukuunu göstermektedir. Bu sebepten, İngiltere'de 100.000 i geçen nüfuslu şehirlerde oturanların sayısı, 1800 ile 1931 yılları arasında 1 milyondan 18 milyona; Almanya'da 300 şehirde 20

⁶ Shackleton (M. R). Europe. A regional geography (fifth edition p. 225) London, 1954.

milyona; Fransa'da da 800.000 den 7 milyona çıkmıştır⁷.

Bazılarının⁸ bir tufan seline benzettiği bu hareketler, gelişmelerinin ilk mühim merhalesini kuru ziraatten sulamaya dayanan ziraate geçerken idrak eden şehirleri⁹, bu defa organik olmaktan çok uzak bir gelişmeye icbar etmiş gibidir. Şüphesiz bu son gelişme, sadece demografi alanında tesirini göstermiş değildir. Eski şehirler, surlarının dar cidarlarından etrafa taşmaya; sanai merkezleri ucuzluk ile sür'at hesaba katılarak inşa edilen sıkışık, çirkin evlerin ilâvesiyle genişlemeye başlamıştır. Öyle devreler olmuştur ki, inşaattaki hız, nüfus yığılmasına bir türlü ayak uyduramamış ve şehirlerde teneke mahalleleri türemeye başlamıştır. Bunlara karşı ilk tepki, yine İngiltereden gelmiş; başlangıçta ferdî, sonraları cemiyetler teşkili ile duruma bir çare bluma teşebbüsleri, teneke mahallelerinin yerine kaim olacak sıhhî evler inşa etmek; endüstrileşmenin şehir plânlarında doğurduğu bozuklukları düzeltmek; şehir dışındaki sanai ve tarım alanlarını tanzim etmekle görevlendirilen "Şehir ve Kırsal Plânlama Nezareti" nin¹⁰, 1943 yılında, kurulmasına müncer olmuştur.

Sanaileşmede ön safi işgal eden memleketler, büyük halk kütlelerini vasi kırsal derinliklerinden söküp şehirlerin dar sınırları içine yığan nüfus cereyanlarının sebep olduğu teneke mahallelerini temizleme çarelerini düşünürlerken, İngiltereden başlayan sanaileşme ve şehirleşme hareketleri de, Avrupanın doğusuna doğru yayılmasına devam etmiştir. Bu bölgede köy ve şehir nüfus oranları arasında en dikkat çekici gelişmeler, son 35 yıldan bu yana, Sovyet Rusya'da cereyan etmiş; 1926 da 100.000 den fazla nüfuslu şehirler sayısı 31 den, 1939 da 82 ye çıkmıştır¹¹.

İşte, sanaileşme alanında terakkiler kaydetmek teşebbüslerinden doğan; fakat şehirlerin sayısı, nüfusu, peyzajıyla iktisadî etki alanlarının geniş çapta inkişafıyla neticelenen; daha ziyade büyük iskân merkezlerine müteveccih göç hareketlerinin, anladığıma göre, genel tablosu. Batılı ilim adamlarının¹², bu gelişmeleri

⁷ Halbwaeks (M). aynı eser...

⁸ Reuter (E). Şehirlerimizin gelişme problemleri (D.T.C. Fak. Derg., sayı: 5, s. 149-164), Ankara, 1943.

⁹ Smailes (A. E). The geography of towns, London, 1957.

¹⁰ Britanya şehircilik sergisi, Ankara, 1947.

¹¹ Ministry of Town and Country Planning.

¹² Demangeon (A). La France.. p. 40, p. 651 ile Halbwaeks (M). İçtimai Morfoloji, s. 53.

hikâye ederlerken kullandıkları; esasında bir tekâmül merhalesini ifade etmesi lâzım gelen, “endüstri medeniyeti”, “modern medeniyetin emaresi” gibi vazih olmaktan uzak terimlere, “medeniyet” ibaresini eklemeyi ihmal etmedikleri ve böylece “medeniyeti” Batının inhisarında tutmak için büyük gayret sarfettikleri olayların ana hatları...

İngiltereden başlayarak doğuya doğru ilerleyen ve son zamanlarda kuzey komşumuza da sirayet eden şehirleşme hareketlerinin bizde, çok eski bir mazisi vardır. Gerçi memleketimizin iktisadî ve içtimâî tarihinin bütün cepheleri henüz aydınlatılmamıştır. Buna rağmen, şehirleşme hareketlerinin, bizde XVI. yüzyıl ortalarına doğru, Kanunî Sultan Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında, var olduğunu bildiren tarihî belgeler eksik değildir. Bu belgelerden öğrendiğimize göre, Osmanlı kanun dilinde ziraati terkederek şehirlere “ırgat”lık yapmaya veya “kapu” aramaya gidenlere “Çiftbozan” adı verilmekteydi. Gün geçtikçe her tarafta çoğalan ve medreselerin imaretlerini tıklım tıklım dolduran “Çiftbozan”ların, zamanın devlet ricalini endişeye düşürecek bir miktara vardığı da söylenmektedir¹³. Kalelere Yeniçeri, Sipahi ve gönüllü olarak yollanmak suretiyle, zaman zaman tevessül edilen tedbirlere rağmen, ardi arkası kesilmeyen “Çiftbozan”ların, İmparatorluğun içtimâî ve iktisadî bünyesindeki tahribatını burada uzun uzadıya nakledecek değilim. Ancak değerli arkadaşım Prof. Dr. Mustafa Akdağ'ın zirâî ekonomideki yolsuzluklarla; devamlı hububat kıtlığına hamlettiği ve bugünkü Türkiye'nin coğrafi sınırları dahilinde fasılasız cereyan ettiği neticesine vardığı bu “şehirleşme” hareketlerinin daimiliği hakkındaki kanaatlerimi kısaca arzedeceğim. Evvelâ tahıl kıtlığının, devlet erkânını endişelendirecek miktarları bulan halk kütlelerini şehirlere muhacerete icbar ettiği devrelerde bile, Anadolunun kıyı bölgelerinden, ihraç maksadiyle veya kaçakçılık yoluyla, Avrupa memleketlerine tahıl sevki, kıtlığın iç kısımlara inhisar ettiğini; eğer mevcut ise, zirâî ekonomideki yolsuzluklara rağmen istihsalin, kıyı bölgelerinde ihracatı idameye yetecek miktarı bulduğunu göstermektedir. Kıtlığın memleketin iç kısımlarına has bir hâdise olduğu böylece bir kere daha meydana çıktıktan sonra, mesele, zannımca biraz daha sadeleşmiş oluyor. Bundan 4 ilâ 5 asır

¹³ Akdağ (M). Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devresinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti. II. (Belleten, cilt XIV, sayı: 55), Ankara, 1950.

önceki iklimle bugünkü arasında hissedilir bir değişiklik mevzuu-
 bahis olmayacağı gözönünde bulundurularak, mazideki şehirleş-
 me hareketlerini tanzim eden asıl âmilin, İç Anadolu, Güneydoğu
 Anadolu gibi yarı kurak bölgelerimizde hüküm sürmekte olan ya-
 ğış azlığı ve kararsızlığına hamletmek icabeder. Bildiğimiz gibi bu
 alanlarda, bir nizama bağlı olmaksızın bol mahsul yıllariyle kıtlık
 yılları yekdiğerini kovalar. Bol mahsul seneleri gibi kıtlık yılları
 da peşi sıra gelebilir. Ancak, kıtlık yılını takip eden ekim devre-
 sinde, büyük şehirleri dolduran çiftçi nüfusu, sonradan işlerinin
 başına dönmeye sevkedeceğini sandığım sebep; onun, kurak yılı,
 verimli yılın da takip edebileceğini, sadece kendi tecrübeleriyle
 değil; fakat aynı zamanda, dedelerimizden intikal eden tecrübe-
 lerle de çok iyi bilmiş olacağı yolunda beslediğim kanaattir. İkli-
 min yol açtığı bu türlü nüfus gel-git hareketlerinin, yarı kurak
 bölgelerimizin başlıca coğrafi vasıflarından biri olduğuna şüphe
 yoktur ve demin de söylediğim gibi mevzii, sonra da muvakkat
 olmak icap eder. Buna rağmen ıstırap ve şikâyetlerin tarih vesika-
 larına defalarca aksetmesi, hâdisenin fasılasızlığı ile değil, olsa ol-
 sa kısa fasılalarla; fakat sık tekerrürü ile ilgili görünmektedir. Ak-
 si takdirde XVI. asırda başlayarak, kanaatkâr ve baba-ocağına bağ-
 lı Türk köylüsünü "ırgatlık" gibi, "kapu aramak" gibi neticesi
 meçhul bir macera peşinden; ardı arası kesilmez bir akın halinde
 şehirlere sürükleyen; müzminleşmiş geçim darlığının, nasıl olup
 da kısa bir zamanda imparatorluğu kökünden yıkacak vahim bir
 içtimaî anarşiye yol açmamış olduğunu izah etmek güçtür.

Dün olduğu gibi bugün de kırlardan, daha büyük yerleşme
 yerlerine doğru bir nüfus muhaceretinin varlığını ümit ettirecek
 husus, demin zikrettiğimiz klimatolojik vakıaya yeni sebeplerin
 inzimam etmiş görünmesidir. Bunlardan ilki, genç Türkiyenin
 1923 te, İmparatorluktan arda kalmış mahdut sayıdaki (342 adet)
 irili ufaklı sinai tesisleri, ilk 10 yıllık devrede, yani 1932 de, 4
 mislinden fazlaya (14.731) e yükseltmekle kalmıyarak; asıl bu ta-
 rihten sonra, artan bir tempoyla sanaileşme yolunda giriştiği bü-
 yük teşebbüslerdir¹⁴. Bu hamleler neticesinde sinai tesislerimizin
 sayısı artmış ve her gün biraz daha çoğalan memleket ihtiyaçları-
 nı karşılamak amacıyla bazılarının tevsiî cihetine gidilmiştir. Yur-
 dumuzun gün geçtikçe iktisadî gücünü arttıran bu tesislerin, kır-

¹⁴ Ardel (A). Cumhuriyet devrinde endüstri (T.C.D. sayı: III-IV, s. 316-351)
 Ankara, 1943.

lardan önemli bir halk kütlelerini harekete geçirmiş olması beklenir. 1950 sanayi sayımına göre, resmî ve hususî sektöre ait fabrika ve imalâthanelerde çalışanlar sayısının birkaç yüz bine yaklaşması (340.000)¹⁵; halen bu rakkamı şüphesiz gerilerde bırakmış olması, memleketimizde şehirleşme hareketlerine nasıl müsait bir zemin hazırlanmış olduğunu göstermeye kâfidir.

Şehirleşme hareketlerini kamçılایıcı ikinci, belki de en önemli âmil yurdumuzda, görünüşe göre, bir ziraî nüfus yoğunluğu fazlalığının varlığıdır. Söylenildiğine göre Türkiye'nin tümü, bu çiftçi nüfus sıklığından muztarıptır. Nitekim, değerli coğrafya bilgincilerinden Prof. A. Tanoğlu, hektar başına isabet eden verim azlığına ilâveten, yurdumuzdaki çiftçi nüfus yoğunluğunun, Avrupa'da ziraatle ya da endüstriyle geçinen bütün memleketlerden yüksek olduğunu ileri sürmektedir¹⁶. Bu duruma göre, nüfusunuzun sayısı ile geçim kaynaklarımız arasında tehlikeli bir muvazenesizlik var demektir. Bu takdirde ortada geçim sıkıntısı çeken büyük kütlelerin, gelişen endüstri merkezlerine göç etmesini zarurî kılan ciddi sebepler bulunmaktadır. Prof. Tanoğlu'nun etüdünden de edinilen intiba, nüfusun büyük ekseriyetini kırlarda şimdiye kadar alıkoymaya ve şehirlerimizi bir nüfus selinden korumaya muvaffak olan "Toprağa bağlılık"; "her şeye katlanmak ruh halîti" ikili barajından sızmalar; hatta küçümsenemeyecek taşkınların başladığı ve bunların şimdiden büyük şehirlerimizi doldurmaya koyulduklarıdır. Prof. Dr. H. S. Selen'i de memleketinde bir şehirleşme hareketinin varlığına inandıran, bu mantıkî mülâhazalar olmak lâzım gelir.

Şu garip tecelliye bakınız ki, kırlarımızda kökleri oldukça eski tarihlere giden geçim darlığından muztarip büyük bir kitlenin varlığından bahsedilirken ve memleket önemli bir sanayi kalkınmayı gerçekleştirmişken E. Reuter¹⁷, yurdumuzda yapılmış ilk üç sayımın sonuçlarını tahlil ederek, Türkiye'de şehirleşme temayülünün dahi bulunmadığını söylemektedir. Hâdiselere şehirci gözüyle baktığı; şehirlerin çirkinleşmesine engel olmayı kendisine şiar edindiği herkesçe bilinen idealist üstad, burada bizlere,

¹⁵ Aylık istatistik bülteni, No. 55, s. 139, Ankara, 1958.

¹⁶ Tanoğlu (A). Türkiye'de çiftçi nüfus yoğunluğu meselesi (T.C.D. yıl III, sayı: VII-VIII, s. 107-116), Ankara, 1945.

¹⁷ Reuter (E). — Türkiye'de şehirleşme temayülleri (siyasî ilim. mec. yıl XI, sayı 126, s. 243-249), 1951.

Türkiyede endüstrileşmeden doğan şehirleşme tehlikesi çanlarının — bu bir tehlike ise — çalmadığını da müjdelemekten geri kalmıyor.

Dr. Ömer Celâl Sarc¹⁸, memlekette son derece cüz'î bir şehirleşmenin varlığına kanidir.

Ord. Prof. Dr. Besim Darkot, memleketimizde şehir karakteri belirtilerinin, nüfusu 3.000 i geçen iskân merkezlerinde görünmeye başladığı mülâhazasından hareket ediyor. Bunun altındaki yerleri köy, üstündeki yerleri kasaba ve şehir telâkki ederek, her iki kategori için, muhtelif sayımlara ait bazı nisbetler buluyor. Elde edilen kır - şehir nüfusları oranından anlaşılıyor ki, 1927 - 1950 arasında şehir nüfusu pek az (%3) artmış; buna karşılık kır nüfusu bir o kadar (%3) eksilmiştir. Ancak 1950 - 1955 devresindedir ki şehirli nüfus oranı, daha evvelki 23 senelik artışın 1,5 misline yakın bir gelişme göstermiştir. Şüphesiz bu nisbetler şehirleşme hareketleri temposunun yurdumuzda ne kadar önemsiz olduğuna delâlet eder¹⁹.

Bu, yekdiğerine taban tabana zıd üç belli başlı hükümden hangisine intisap etmek lâzım geldiğini şimdiden beyan etmek istemiyorum. Lüzuunu halinde üzerinde duracağım bu hükümleri şimdilik bir tarafa bırakarak, önce şehirleşme hareketlerinden, bizde, neler anlaşıldığını kısaca gözden geçireceğim.

İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsünün değerli öğretim üyelerinden ikisine göre²⁰, şehirleşme hareketleri: "Esas itibariyle kır nüfusunun şehirlere gelmesiyle vukubulan bir hâdisedir. Vaz edilen bu esasta dikkati çeken bir husus var: Kır nüfusunun yalnız şehirlere gelmesi; modern endüstri inkılâbını gerçekleştirmiş batılı devletlerdeki şehirleşme hareketlerinin mebdeini göz önünde bulundurursak, kömür havzaları ile maden cevheri havzaları üzerine kurulan endüstri merkezlerinin, ilk safhada pek de şehir vasfını haiz olmadıklarını müşahede ederiz. Chabot'un²¹ haklı olarak işaret ettiği gibi, bir fabrika ve etrafındaki dağınık birkaç lojmandan ibaret yerleşme yerlerini, başlangıçta şehirden saymak

¹⁸ Sarc (Ö. C). — Türkiye'de şehirleşme temayülleri (İst. Üniv. İktisat Fak. Mec., cilt 9 - Ekim 1947 - Ocak 1948, No. 1-2), s. 30-54.

¹⁹ Darkot (B). — Altıncı genel nüfus sayısı (T.C.D., yıl XII, sayı 15-16, s. 85-103), İstanbul, 1956.

²⁰ Tunçdilek (N). — Tümertekin (E). — Türkiye nüfusu (nüfus kesafeti; nüfus artışı, iç göçler ve şehirleşme), İst. Üniv. Coğr. Enst. Monoğ. 2, İstanbul, 1959.

²¹ Chabot (G). Les Villes, Paris, 1948.

güçtür. Bu hükmü, şu veya bu ilim adamının şahsî noktai nazarı kabul ederek bir tarafa bıraksak bile, şehirleşme hareketlerinin “sadece şehirlere” müteveccih göçler olduğuna inanmak mümkün değildir. Zira bu takdirde, kırlardan gelen halk ile her memlekette şehirlerin nüfusunda çoğalmalar görülmesine karşılık, şehirler sayısının bir türlü artmaması icap eder. Bugün, bir çok yerlerde, şehirli nüfus tutarı gibi şehirler sayısında da mütemadî artışlar kaydedilmesi, şehirleşme hareketlerinin “şehirler” dışındaki iskân merkezlerine de müteveccih olacağı zaruretini belirtmektedir. Anlaşılan İstanbullu meslekdaşlarım, köy karakterini haiz yerlere vâki nüfus cereyanlarını “muhaceret”; şehirlere doğru olanlarını “şehirleşme hareketi” kabul ederek bir nevi tefrik yapmak istemektedirler; böyle de olsa, aynı kaynaklardan beslenip; aynı sebeplerden ileri gelen; ikisi de muhaceretten başka bir şey olmayan ve sonuçları aynı şekilde tecelli eden ve bir bütün teşkil eden bu nüfus sızmalarını yekdiğerinden ayırt ederek “bütün” ü parçalamaya galiba pek de lüzum yoktu.

Bildiğime göre batılı ilim adamlarının “urbanisation” la kastettikleri şey, bizim “şehirleşme” olarak dilimize çevirdiğimiz ve kelime anlamı itibariyle şehirleşmemiş; fakat şehirleşme yolundaki gelişmeleri ima eden terimin ifade etmesi lâzım gelen husus, hem şehir, hem de henüz köy olmaktan kurtulamamış iskân merkezlerine müteveccih; şehirlerde mevcut “şehirli nüfus” sayısının artmasına yol açan; diğerlerinde demografik bünyenin ibresini şehir olmaya doğru seyrettiren muhaceret hareketlerinden başka bir şey değildir. Bizde ise “şehirleşme hareketleri” adı altında, şehirler için keyfî ve itibarî bir nüfus miktarı ölçü olarak ele alındıktan sonra, bu seviyeyi aşan yerlerdeki halkın artış miktarları incelenmek suretiyle (Reuter, Sarc, Darkot, Tümertekin, Tunçdilek) hâdisenin daha ziyade son safhası yani neticesi üzerinde durulmaktadır.

Yurdumuzda, yukarda belirttiğim mânada bir şehirleşme hareketi var mıdır? Var ise bu hareketleri ne tarzda müşahade edebiliriz?

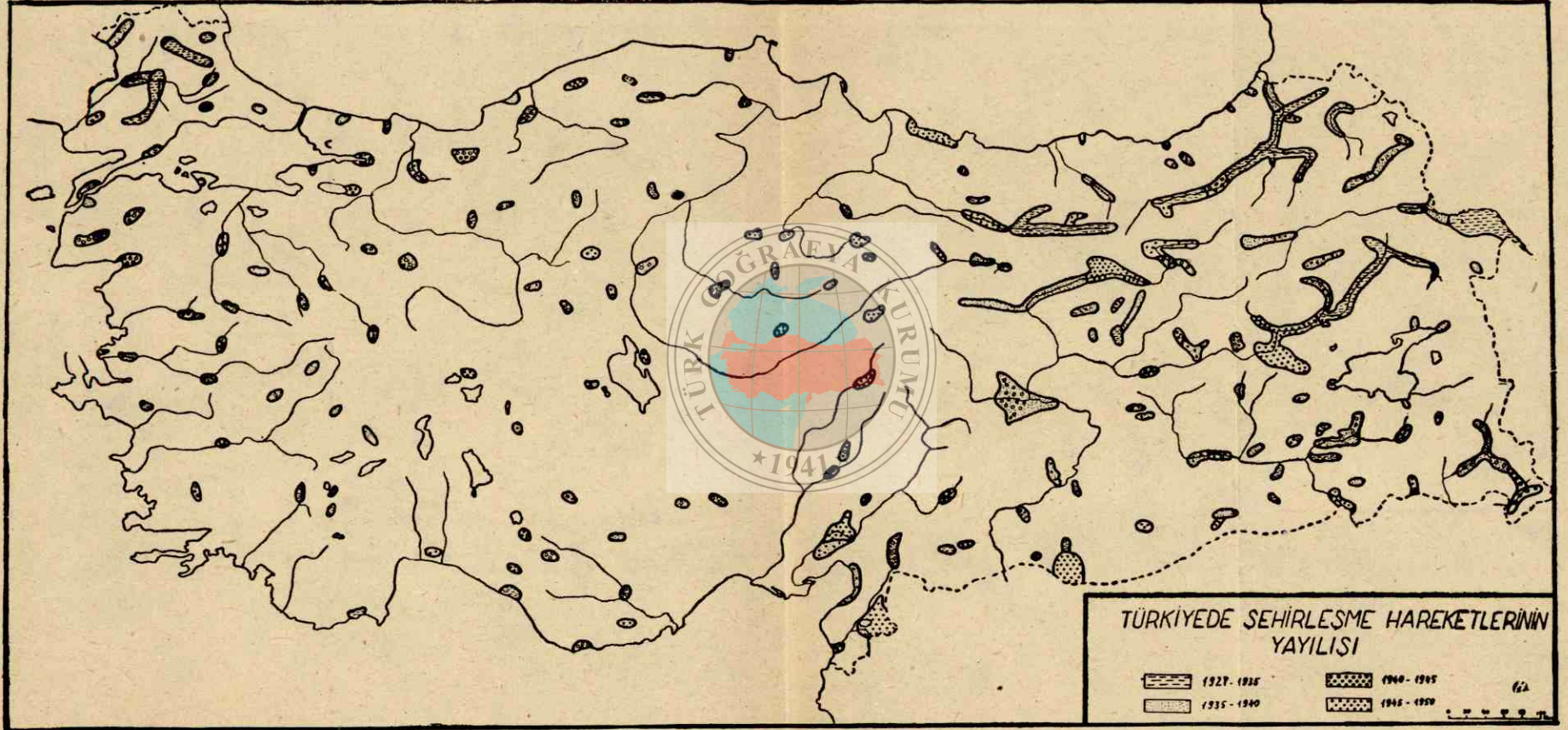
Ekseri memleketlerde olduğu gibi, Türkiyede de şehirleşme hareketlerini takibe yarayacak istatistikler mevcut değildir. Bununla beraber, muhaceretlere sahne olan yerleşme yerlerinde, nüfusun, doğum fazlası üstünde bir hızla artacağı gerçeğinden hareket edilmek suretiyle kırları terkeden halkın toplandığı yerleşme

merkezlerini tayin etmek zor olmasa gerektir. Bu noktadan hareket edildiği takdirde yerleşme merkezlerimizin sayım devrelerindeki nüfus kazançları oranını tesbit etmek; elde edilen nisbetlerin ortalamasını alarak genel Türkiye vasatisini bulmak icap eder. Bir tefrik vasıtası gibi kullanılması mümkün olan "Türkiye ortalamasının" üstünde nüfus artışı gösteren yerlere dışardan: Kırsal veya diğer yerleşme yerlerinden nüfus katılmaları olduğuna hükmetmekte büyük bir mahzur yoktur.

İstatistiklerimizde mevcut yerleşme merkezlerinin ortalama nüfus artış oranı, yaptığımız hesaplara göre, 1927-1935 devresinde %0327; 1935 - 1940 da %0233; 1940 - 1945 de %0217 ve nihayet 1945 - 1950 de %0227 dir. Bu değerlerin, Türkiye'nin 1927 ile 1950 devresi arasındaki %019,3 ten ibaret senelik mutlak ortalama nüfus artışı oranının çok fevkinde olduğunu söylemeye lüzum yoktur. Yalnız şunu hatırlatmakta fayda vardır ki, elde ettiğimiz nisbetler yıllara değil; fakat sayım devrelerine aittir. İlki 8, diğerleri 5 er yıllık fasıllarla yapılmış sayımlara dayanarak bulunan bu nisbetleri, her devrenin yıl sayısına böldüğümüz zaman, sırasıyla %040,7; %046,6; %043,4; %045,4 değerlerini buluyoruz ki, aynı devrelere ait Türkiye'nin yıllık mutlak nüfus artış oranları: %022,9; %020,6; %010,9; %022,8 den ibarettir²². Bu nisbetler arasındaki farklılığı uzun uzadıya tahlil ve münakaşa etmek şimdiki mevzuumun dışında kalır. Yalnız şimdilik şunu söyleyebiliriz ki, yurdumuzda mutlak nüfus artışları, kasaba ve şehirlerde, Türkiye ortalamasının en az bir misli yüksektir ve her iki nüfus artış nisbetlerinin seyri arasında bariz uygunsuzluklar mevcuttur.

Sade olmakla beraber dikkat ve itina isteyen uzun hesaplar sonunda, her sayım devresinin mutlak ortalama nüfus artış oranı üstünde kalan iskân yerlerini haritaya dökmek, meselenin ikinci safhasını teşkil eder. Bu harita, memleketimizde şehirleşme hareketlerinin en az nüfus barındıran; nüfus sıklığı en düşük olan; beklemediğimiz, hattâ beklemek şöyle dursun, hatırımızdan geçirmedeğimiz bir bölgesinde: Kabaca Ordu meridyeni doğusunda yani Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu bölgesinde cereyan etmekte olduğunu ortaya koymaktadır (harita 1). Nitekim 1927 - 1950 yılları arasındaki zaman zarfında, bu alanda şehirleşme hareketlerine sahne olan iskân merkezlerinin sayısı

²² Darkot (B). Türkiye'de nüfus hareketleri, (İst. Üniv. Coğ. Enst. Derg., cilt: 3, sayı 5-6, s. 3-22), İstanbul, 1954.

Harita I

(tablo II), tek başına i' iki sayım devresinde Türkiye toplamının yarısını geçmiş (1927 - 1935 te Türkiye ortalaması 80, Doğunun payı 42; 1935 - 1940 da Türkiye yekûnu 88, Doğununki 45) son safhalarda da $\frac{1}{3}$ ile $\frac{1}{2}$ sine yaklaşmıştır (1940 - 1945 te Türkiye yekûnu 75; Doğuya isabet eden 24; 1945 - 1950 de Türkiye 99, Doğu 43 tür). Hareket, memleketin geri kalan kısmında; Trakya, Ankara civarı, İskenderun körfezi etrafındaki küçük gruplaşmalar dışında, dağıntıdır ve yekdiğerinden uzak yerleşme merkezlerine doğrudur.

Doğu, yurdumuzdaki şehirleşme hareketlerinin sadece en yaygın bölgesi değil, her sayım devresine tekabül eden farklı dairelerin iç içe geçmiş bulunmasından da kolayca anlaşıldığına göre, bu hareketlerin en sürekli olduğu bir alandır. Önemini Çoruh - Kelkit oluşunda kaybeden hâdisenin ağırlık merkezi, gerek muhaceretin vâki olduğu iskân merkezi sayısı; gerekse olayın süresi ve harekete geçirdiği nüfus miktarı bakımından, esas itibarıyla Doğu Anadolu coğrafi bölgesinde bulunmaktadır.

Coğrafi bölgeler	Şehirleşme hareketlerine katılan nüfus				Şehirleşme hareketlerine sahne olan iskân merkezleri sayısı			
	1927 - 1935	1935 - 1940	1940 - 1945	1945 - 1950	1927 - 1935	1935 - 1940	1940 - 1945	1945 - 1950
Doğu Karadeniz	6107	3307	1417	3982	11	7	4	5
Doğu Anadolu	7037	56878	8813	21380	24	32	17	29
G. Doğu Anadolu	6414	6120	1535	6562	7	6	3	9
İç Anadolu	44897	55011	85832	59048	5	9	11	16
Marmara	25222	67948	23661	9520	13	19	14	4
Ege ve İç Batı A.	3387	12484	4880	10701	2	8	4	9
Akdeniz	7716	3616	16110	19531	10	3	14	15
Orta Karadeniz	610	1479	1837	6985	1	2	2	7
Batı Karadeniz	9560	6148	4236	2098	7	2	6	5
Yekûn	110882	212991	150321	140807	80	88	75	99

Tablo: II

XVI. asırda İç Anadolu'da hüküm sürdüğü anlaşılan ve gelişim darlığıyla izah edilen şehirleşme hareketleri ağırlık merkezinin, zamanla doğuya kaymasını icabettiren âmilleri iyice bilmekle beraber; çeyrek asırdır, sessiz sedasız; fakat gözlerimizin önünde cereyan eden hareketlerin sebepleri meçhulümüz olma-

mak lâzımdır. Bu hareketlerin başlıca sorumlusu; anladığıma göre, Doğu Anadolu'nun heyeti mecmuasiyle 2000 m. nin üzerinde bir yüce bölge, tereddütsüz memleketimizin en yüce bölgesi olmasıdır. Bu yücelikten doğan iklim özelliklerine ilâveten, karasal kutbî hava kütlelerinin, kış mevsiminde, mıntakayı kaplaması; ekimle-mayıs arasındaki uzun devrede mevsimin soğuk geçmesini intaç etmektedir. Denebilir ki termometre, günlerce ve aylarca sıfır derece üstüne bir türlü çıkmamakta, ortalama sıcaklık dereceleri dahi çok düşük değerler (Karsta - 11,8; Erzurumda - 3,2) göstermektedir. Bu yüzden yağışlar kar halindedir. Yağan kar, uzun müddet yerde kalmakta, yerleşme yerlerinin birbirleriyle irtibatları kesilmektedir. Bölgenin başlıca geçim kaynaklarından hayvancılık, ciddî güçlüklerle karşılaşır: Sürüler, kar fırtınalarıyla çalkan alanlarda; kalın kar örtüsü altına gömülmüş otlaklara artık çıkamazlar. Yem darlığı, bütün şiddetiyle hüküm sürmeye başlar. Derme çatma ahırlarda yiyecek sıkıntısı çeken sürüler, her yıl, büyük telefata uğrar. Yazlar sıcak fakat kurak ve kısadır. Bu kısa süre içinde, tohumun toprağa atılması, olgunlaşması ve mahsulün süratle hasat edilmesi zarureti; çeşitli ziraata imkân bırakmaz. Eğimin ziyade olduğu bu alanda, evvelce mevcut ormanların tahribe uğraması, şiddetli bir toprak aşınımına yol açmış; çoğu yerler süpürülerek çıplaklaşmıştır. Ekili alanlar, bölgenin ancak %5 ile %10 unu kaplar. Üstelik geri bir ziraat tekniğiyle işlenen bu yorgun toprakların verimi düşük: Hektar başına 5 kental kadardır. Böylece doğuda ziraat hayatı, süre ve saha itibariyle tahditlere uğramıştır²³. Hülâsa, Türkiye yüzölçümünün %20 si büyüklüğünde fakat nüfusumuzun %13 ünün barınmaya çalıştığı Doğu Anadolu, halen sakinlerini geçindiremez durumdadır.

Kuzeyin şiddetli kışları yerini, güneyin erken gelen kavurucu yazlarına terkeder. Güney sınırlarımıza yaklaştıkça yağışlar azalır ve sulama çeşitli ziraatin zarurî şartı olur. Kuraklık ve sıcak; zaman zaman güney sektörlü rüzgârlarla sürüklenen çekirge alaylarının tahribatı geçim darlığını hazırlayan, dolayısıyla şehirleşme hareketlerini hızlandıran sebeplerin başlıcaları ise de, bölge sakinlerinin mevcut imkânlardan faydalanmadıkları da muhakkaktır.

²³ Fazla bilgi için: Erinç (S). Doğu Anadolu Coğrafyası (İst. Üniv. Yayın., No. 572).

Doğu Anadolu bölgesinin kuzey kenarında ise kışlar önemini kaybetmekte fakat yine de şiddetini muhafaza etmektedir. Yağışlar azdır. Kuru ormanlarla, ağaçlı vadilerin küçük lekeleri dışında kalan geniş alanlar taşlık, ârızalı, çıplaktır²⁴. Nadasın hâkim bulunuşu, başlıca ulaşım vasıtasının at ile katır olması ve kilometre kareye isabet eden nüfusun 10-20; hattâ çoğu yerlerde 0-3 arasında oynaması çetin tabiat şartlarının bariz belirtilerini teşkil eder.

Kısaca naklettiğim bu hususlar, doğudaki tabii ve beşerî durumun elbette çok noksan bir tasviridir. Bölgede bu saydığımız çetin tabiat şartlarının hafiflediği hattâ gözden kaybolduğu kısımlar bulunabileceği gibi, bilâkis daha da şiddet kazanarak yaşamının güçleştiği; geçim sıkıntısının taşınamaz bir yük haline geldiği alanlar da mevcuttur.

²⁴ Erinç (S). Kuzey Anadolu kenar dağlarının Ordu-Giresun kesiminde landsaft seritleri (T.C.D., yıl III, sayı VII-VIII), Ankara. 1945.